

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ У ФОКУСІ ПРАВОВОЇ АНАЛІТИКИ

TO THE ISSUE OF NORMATIVE SUPPORT FOR THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

Бондарчук-Ладна О.В., аспірантка кафедри теорії держави і права

Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України

У статті використано потенціал правової аналітики для дослідження найбільш гострих проблем нормативної основи громадянського суспільства в Україні. Актуальність теми аргументована тим, що громадянське суспільство виступає важливою передумовою розвитку України як демократичної, правової, проєвропейської держави. На основі аналізу вітчизняного законодавства зроблено висновки про задовільний стан нормативного забезпечення формування громадянського суспільства в Україні. Відзначено, що з перших років незалежності створюється законодавча основа для розбудови тільки окремих інститутів громадянського суспільства. Лише в останні десятиліття цілісний розвиток громадянського суспільства в Україні набув значення важливого напрямку державної політики. Встановлено, що основу для формування партнерських взаємовідносин громадянського суспільства з державою утворює низка урядових і президентських актів. Водночас констатовано, що відсутність конституційних положень про громадянське суспільство гальмує його розвиток. Відзначено також недоліки чинного законодавства, які перешкоджають утворенню та діяльності окремих видів організацій громадянського суспільства, реалізації громадянських ініціатив і здійснення громадського контролю за діяльністю публічної влади. Оскільки правова аналітика уможливує прогнозування ефективності діючого законодавства в майбутньому, сформульовано пропозиції щодо внесення відповідних змін до Основного Закону та інших нормативних актів у повоєнний період. У кінцевому підсумку це сприятиме активізації інституцій громадянського суспільства, розвитку правових форм їх діяльності, більш тісній взаємодії з державною й муніципальною владою. Додатково акцентовано на європейських стандартах, яких Україна повинна дотримуватися у процесі формування громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадські об'єднання, місцеве самоврядування, політичні партії, права і свободи людини, правова аналітика.

The article uses the potential of legal analytics to study the most acute problems of the regulatory framework of civil society in Ukraine. The relevance of the topic is justified by the fact that civil society is an important prerequisite for the development of Ukraine as a democratic, legal, pro-European state. Based on the analysis of domestic legislation, the author draws conclusions about the satisfactory state of regulatory support for the formation of civil society in Ukraine. It is noted that since the first years of independence a legislative framework for the development of only certain institutions of civil society has been created. It is only in recent decades that the holistic development of civil society in Ukraine has become an important area of public policy. It is noted that a number of governmental and presidential acts creates the basis for the formation of partnership relations between civil society and the state.

At the same time, it is noted that the lack of constitutional provisions on civil society hinders its development. The author also notes the shortcomings of the current legislation, which impede the establishment and operation of certain types of civil society organizations, the implementation of civic initiatives, and public control over the activities of public authorities. Since legal analytics allows to predict the effectiveness of the current legislation in the future, the author formulates proposals for introducing appropriate amendments to the Basic Law and other regulatory acts in the post-war period. Ultimately, this will contribute to the activation of civil society institutions, the development of legal forms of their activity, and closer interaction with state and municipal authorities. In addition, the author emphasizes the European standards that Ukraine should follow in the process of civil society formation.

Key words: civil society, public associations, local self-government, political parties, human rights and freedoms, legal analytics.

Постановка проблеми. На сучасному етапі зрілість громадянського суспільства визнається важливою передумовою розвитку України як демократичної, правової, проєвропейської держави. Своєю чергою, становлення громадянського суспільства значною мірою залежить від його легалізації, передовсім у Конституції і інших нормативно-правових актах України. Закріплення сутнісних характеристик громадянського суспільства, його основних засад та інститутів у національному законодавстві виступає гарантією стабільності й сталого розвитку громадянського суспільства в нашій державі. Оскільки у сучасній юридичній науці для ґрунтовного аналізу тих чи інших правових явищ дедалі частіше починає застосовуватися такий інноваційний напрям, як правова аналітика, видається доцільним використання його потенціалу для вивчення правової основи зародження та становлення громадянського суспільства в Україні.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити процес формування сприятливого для громадянського суспільства законодавчого середовища та виокремити найбільш гострі проблеми нормативно-правової бази, що стримують розбудову громадянського суспільства в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом питання формування політико-правових основ для зародження та становлення громадянського суспільства в Україні доволі ґрунтовно висвітлює Т. М. Краснопольська, яка

виокремлює три етапи цього процесу [1, с. 38–41]. За словами дослідниці, на першому етапі закладаються політико-правові та економічні підвалини формування дієздатного громадянського суспільства; на другому відбувається зміцнення громадянського суспільства в Україні та початок його взаємодії з державою; третій етап пов'язується зі зміною існуючої моделі взаємодії держави і громадянського суспільства на партнерську. Зі свого боку, Т. Ю. Акімова, досліджуючи нормативно-правове забезпечення розвитку громадянського суспільства в Україні, зосереджує увагу на нормативно-правових актах, що були прийняті після Революції Гідності 2013–14 рр. [2, р. 560–578]. Однак системного аналізу нормативно-правової основи для формування громадянського суспільства з акцентами на її основних проблемах наразі не проводилося.

Виклад основного матеріалу. Потенціал правової аналітики як інноваційного напрямку сучасної юридичної науки розкривається в її функціях, які, за слушним твердженням Н. М. Оніщенко, «можна розділити на дві групи: теоретичні, що забезпечують розвиток та якісний приріст знань; прагматичні функції, спрямовані на вирішення завдань юридичної практики» [3, с. 136]. Тобто шляхом правової аналітики ми не лише отримуємо нові знання про правове середовище вітчизняного громадянського суспільства, а й змогу визначити ефективність того чи іншого нормативно-правового акта, спрямованого на врегулю-

вання в дієвий спосіб недержавних суспільних інститутів і відносин, окреслити шляхи подальшого вдосконалення законодавства.

Нормативно-правова база для становлення громадянського суспільства в Україні, на нашу думку, формувалася за двома напрямками, причому з початку 2000-х рр. вони «співіснують». Перший напрям започаткувала Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990, прийнята абсолютною більшістю депутатів Верховної Ради УРСР, які, незважаючи на ідеологічні розходження, об'єдналися заради визначення майбутнього Української держави. Саме преамбула Декларації втілила у собі цінності, які стали потужним консолідуючим чинником: створення демократичного суспільства, всебічне забезпечення прав і свобод людини, повага до національних прав усіх народів, повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток українського народу, побудова правової держави, утвердження суверенітету і самоврядування народу України [4]. Указані цінності набули реального змісту з проголошенням незалежності України, коли почалася практична розбудова суверенної, правової держави і громадянського суспільства в Україні. Хоч у названих політико-правових документах останнього терміна не було закріплено, зокрема, в Декларації про державний суверенітет мова йшла про демократичне суспільство, однак не підлягає сумніву, що саме демократія сприяє формуванню якісно нового соціального порядку та становленню громадянського суспільства.

Відтак своїм завданням Українська держава визначила нормативно-правове забезпечення передовсім інституційної розбудови громадянського суспільства, що й отримало відображення у численних правових актах, ухвалених практично з перших років незалежності й до початку 2000-х рр., коли одночасно почала формуватися нормативно-правова база для партнерської взаємодії держави і громадянського суспільства. Інакше кажучи, Українська держава спочатку намагалася досягти становлення громадянського суспільства лише зусиллями окремих його інститутів, але поступово прийшло розуміння, що активізація процесу формування громадянського суспільства значною мірою залежить від самої держави. Адже, як указують вітчизняні науковці Н. Оніщенко та Н. Кузнецова, «громадянське суспільство набирає своєї сили і здатності до розвитку саме у взаємодії (діалозі та партнерстві) чи протистоянні (конфлікті), як це відбувається нині з державою» [5, с. 31]. Тому сприяння розвитку громадянського суспільства стало одним із пріоритетних завдань державної політики, що відобразила низка програмних документів, частина з яких реалізуються і нині.

У рамках першого напрямку окремої уваги потребує нормативно-правовий акт, який тривалий час (1992–2012) був основою для створення й діяльності громадських формувань, а саме – Закон України «Про об'єднання громадян». Не можна не погодитися із твердженням Ю. Ж. Шайгородського, що «сам факт прийняття важливого для розвитку громадянського суспільства закону у перші роки незалежності заслуговує на позитивну оцінку. Разом з тим, у ньому певною мірою «консервувалися» панівні стереотипи тогочасся щодо форм і методів діяльності громадських організацій, не враховувалися окремі норми міжнародного права» [6, с. 341]. Так, указаний закон був покликаний регулювати діяльність таких інститутів громадянського суспільства, як об'єднання громадян. Наголосимо, що до 2001 року цей закон був базовим як для громадських організацій, так і для політичних партій, оскільки закріплював єдині принципи їх створення та діяльності; водночас дія закону не поширювалася на релігійні, кооперативні організації, об'єднання громадян, що мають основною метою одержання прибутків, комерційні фонди, органи місцевого та регіонального самоврядування, органи громадської самодіяльності, профспілки

та інші об'єднання громадян, порядок створення і діяльності яких визначається окремими законами. Однак недоліки закону, що виявилися у процесі його реалізації, знижували його ефективність.

Але найбільше гальмувала розвиток і держави, і громадянського суспільства відсутність конституційно закріплених засад державного і суспільного ладу. Проект Конституції України 1992 року, що пройшов всенародне обговорення і після доопрацювання був оприлюднений 26 жовтня 1993 року, у Розділі III закріпив основи громадянського суспільства. Хоч самого поняття громадянського суспільства проект не містив, але встановив, що воно ґрунтується на засадах свободи і рівноправності людей, самоорганізації і саморегулювання. У ст. 64 проекту Конституції визначалося також, що держава підпорядковується служінню громадянському суспільству і спрямовує свою діяльність на забезпечення рівних можливостей для всіх як основи соціальної справедливості. Правове регулювання в громадянському суспільстві здійснюється в межах, визначених Конституцією України, і спрямоване на забезпечення інтересів людини. Крім того, проект Конституції унормовував основні складові громадянського суспільства – власність, підприємництво, екологічну безпеку тощо.

Щоправда, після позачергових парламентських і президентських виборів 1994 року розробка Конституції України розпочалася заново й усі конституційні напрацювання щодо громадянського суспільства були втрачені. Відтак у Конституції України 1996 року, як зауважують окремі дослідники, «немає згадки про громадянське суспільство, на формування якого, зрештою, має бути спрямований весь державно-правовий механізм» [7, с. 12]. Водночас, на думку інших науковців, хоч у Конституції України поняття «громадянське суспільство» не згадується, «це не означає, що Основний закон не врегульовує відносини між громадянським суспільством та державою» [8]. Аргументом може слугувати низка норм і принципів, які стосуються громадянського суспільства і містяться передовсім у Розділі II Конституції України, де закріплений правовий статус людини і громадянина в Україні. Дійсно, загалом Конституція України має людиноцентристську спрямованість, що й визначає вектор розвитку громадянського суспільства. Однак, варто погодитися і з твердженням Н. М. Оніщенко про те, що «незважаючи на проголошений Конституцією України людський вимір права (ст.ст. 3, 21, 48), фактичне становище особи сьогодні не відповідає цим ідеалам і перспективам» [9, с. 7]. Інакше кажучи, у розвиненому громадянському суспільстві право гарантує кожній людині широкий спектр прав і свобод та спрямовує діяльність держави на їх всебічне забезпечення. Наявна невідповідність між багатьма конституційними положеннями та практикою їх реалізації перешкоджає розвитку громадянського суспільства. Саме тому вважаємо за доцільне приєднатися до тих науковців [7, с. 12; 10, с. 177], які пропонують доповнити Конституцію України нормами про громадянське суспільство. Проаналізувавши ці пропозиції, ми дійшли висновку, що їх реалізація можлива лише після завершення війни, оскільки мова йде про внесення змін до Основного Закону, а це в умовах воєнного стану не допускається. На нашу думку, відповідними нормами слід доповнити Розділ I Конституції України, де закріплені загальні засади конституційного ладу, що охоплює державний і суспільний лад. У статті 15 варто визначити основоположні засади громадянського суспільства, такі як свобода, рівність, справедливість, толерантність, а також регламентувати відносини громадянського суспільства і держави, акцентуючи на тому, що вони мають базуватися на паритетних началах.

Як уже зазначалося, Закон України «Про об'єднання громадян» на перших порах позитивно вплинув на інституційну розбудову громадянського суспільства,

але з часом його норми застаріли й не узгоджувалися, зокрема, з європейськими стандартами, закріпленими в Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно правового статусу неурядових організацій у Європі 2007 року [11]. Прийняття 2012 року Закону України «Про громадські об'єднання» отримало позитивну оцінку міжнародних і вітчизняних експертів, громадських активістів та суспільства загалом. Серед прогресивних новел указанного закону відзначимо: скасування «територіального статусу» громадських об'єднань, спрощення та здешевлення процедури їх реєстрації, відміна державного контролю за статутною діяльністю громадських об'єднань, уточнення переліку підстав для їх ліквідації (розпуску) та ін. Окремо слід вказати на розширення повноважень у сфері захисту прав не тільки своїх членів, а інших осіб, що стало імпульсом для активізації правозахисних організацій. Водночас законодавець не приділяє належної уваги окремим видам громадських організацій, наприклад, правозахисним. Тобто окремі недосконалі норми закону не дають змоги повною мірою використати його потенціал для реалізації права особи на утворення громадського об'єднання та участь у ньому.

Серед нормативно-правових актів, які відіграли важливу роль в інституційній розбудові громадянського суспільства, варто відзначити і Закон України «Про політичні партії в Україні» 2001 року, який створив законодавчу основу для реалізації конституційного права громадян на свободу об'єднання у політичні партії. Вважаємо, що політичні партії мають «подвійну» природу, оскільки вони виражають інтереси широких соціальних груп як інститути громадянського суспільства і, водночас, беруть участь у здійсненні політичної влади як інститути держави. На сучасному етапі вказаний закон не забезпечує якісний розвиток партійної системи у плані її спроможності бути ресурсом для формування органів державної влади, а також виступати посередником між державною владою і суспільством. Цей закон потребує докорінного оновлення й у зв'язку із запровадженням пропорційної системи виборів до парламенту, до якої політичним партіям належить адаптуватися. Саме тому експерти вважають доцільними такі законодавчі зміни, як підвищення вимог щодо кількісних і якісних параметрів членства в політичних партіях, їх регіонального представництва, фінансування партійних структур, політичної і громадської участі, наявності інформаційних ресурсів тощо [12, с. 103].

Особливими інститутами громадянського суспільства є церква та релігійні організації. Закон «Про свободу совісті та релігійні організації» 1991 року закріпив право на свободу совісті та можливості здійснення цього права громадянами України, а також урегулював взаємовідносини між церквою та державою. Зокрема, встановивши, що церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави, остання взяла на себе обов'язок захищати права і законні інтереси релігійних організацій; сприяти встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; ураховувати та поважати традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству. Водночас було підтверджено право релігійних організацій брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації. Далі було ухвалено низку правових актів, які посилили вплив церкви на культурні, соціальні та, фактично, політичні процеси в українському суспільстві. Однак профільний для цієї сфери Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» вже давно потребує суттєвого оновлення. За період його чинності до парламенту неодноразово вносилися відповідні законо-

проекти, що стосувалися свободи совісті, діяльності релігійних організацій тощо, однак не всі з них були прийняті. Ми зауважимо, що на сучасному етапі актуальною залишається проблема «подвійної реєстрації» (реєстрація статуту та державна реєстрація юридичної особи) релігійних організацій, крім того, необхідно на законодавчому рівні чітко визначити форми, в яких можуть створюватися релігійні організації, вирішити питання про передачу релігійним організаціям культового та іншого майна та ін.

Важливе місце у системі інститутів громадянського суспільства займає місцеве самоврядування, нормативне закріплення якого забезпечила ст. 7 Конституції України та її окремих XI Розділ. 1997 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про місцеве самоврядування» та ратифікувала Європейську хартію місцевого самоврядування. Щоправда, на думку деяких учених, «Україна дещо повільно просувається в напрямі імплементації в національне законодавство положень Європейської хартії місцевого самоврядування» [13, с. 43].

На нашу думку, стандарти Європейської хартії місцевого самоврядування почали впроваджуватися в Україні з початком реформи децентралізації 2014 року, власне за останні десять років був сформований доволі значний масив нормативно-правових актів у сфері місцевого самоврядування. Однак, за словами С. Г. Серьогіної, ідею прогресу місцевого самоврядування некоректно ототожнювати з ідеєю кількісного накопичення юридичних актів [13, с. 45]. Дійсно, для закріплення якісного оновлення правового регулювання місцевого самоврядування необхідна систематизація законодавства у цій сфері, а також внесення відповідних змін до Конституції України та прийняття в новій редакції Закону України «Про місцеве самоврядування» та Закону України «Про органи самоорганізації населення».

Не сформована в Україні і законодавча основа для місцевих референдумів. Ураховуючи курс України на євроінтеграцію, для національного законодавчого регулювання місцевих референдумів орієнтиром має бути європейський досвід у цій сфері, акумульований у багатьох документах Ради Європи. Наприклад, Парламентська асамблея Ради Європи в Рекомендації № 1704 (2005) «Референдуми: до кращих практик в Європі» від 29 квітня 2005 р. акцентує на тому, що референдуми істотно впливають на розвиток організованого громадянського суспільства в рамках демократії участі, саме тому ПАРЕ наголошує на необхідності розробки чіткої національної правової основи для проведення референдумів [14]. Ураховуючи важливість цього інституту, можна твердити, що відсутність його легалізації гальмує демократизацію публічного управління та розбудову громадянського суспільства в Україні.

Відзначимо, що крім законодавчого забезпечення інституціалізації громадянського суспільства, з початку 2000-х рр. Українська держава починає формувати цілісну політику сприяння розвитку громадянського суспільства. Найперше це отримало відображення у програмах діяльності Кабінету Міністрів України та інших урядових документах. 2012 року була затверджена Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, яка закріпила тлумачення громадянського суспільства як «такого стану суспільства, в якому вільно реалізуються основоположні права і свободи людини і громадянина через різноманітні форми публічної громадської активності та самоорганізації» [15]. Затвердження Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки було зумовлено зростанням ролі громадянського суспільства в різноманітних сферах державного і суспільного життя, а також необхідністю запровадження європейських стандартів у відносини між державою і громадянським суспільством [16]. Нарешті, сьогодні реалізується Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Укра-

їні на 2021–2026 роки, ключовою ідеєю якої виступає підхід «жодних рішень для громадянського суспільства без громадянського суспільства» [17]. Загалом указані акти передбачають налагодження ефективної взаємодії органів державної влади з інституціями громадянського суспільства на засадах партнерства та взаємної зацікавленості в досягненні суспільно значущих цілей забезпечення реалізації й захисту прав і свобод людини та громадянина.

Висновки. Підсумовуючи, відзначимо, що у фокусі правової аналітики створену за період незалежності України законодавчу базу для становлення громадянського суспільства загалом слід визнати задовільною, але спочатку вона спрямовувалася здебільшого на його інституційну розбудову. Лише в останні десятиліття для формування партнерських взаємовідносин громадянського суспільства з державою була прийнята низка урядових і президентських актів, які підтверджують, що сприяння розви-

тку громадянського суспільства в Україні стало важливим напрямом державної політики.

Законодавство, що стосується громадянського суспільства, є надзвичайно розгалуженим, подекуди суперечливим, не позбавленим прогалин та інших дефектів. Ці недоліки створюють перешкоди для утворення та діяльності окремих видів організацій громадянського суспільства, втілення в життя громадянських ініціатив, здійснення громадського контролю за діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування та врахування останніми громадських пропозицій тощо. З точки зору правової аналітики варто визнати, що нормативна складова сприяння становленню громадянського суспільства потребує удосконалення в напрямку розгортання активності його інституцій, розвитку правових форм їх діяльності, оптимізації взаємодії з публічною (державною й муніципальною) владою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Краснополська Т. М. Взаємодія громадянського суспільства та правової держави : навч.-метод. посібник. Одеса : Фенікс, 2015. 104 с. (Сер. «Навчально-методичні посібники»).
2. Акімова Т. Ю. Нормативно-правові засади розвитку громадянського суспільства в Україні. *Public Administration and Regional Development*. November 2021. Р. 560–578.
3. Оніщенко Н. М. Функції правової аналітики: теоретичні виміри, практичні засади. *Visegrad Journal On Human Rights*. 2017. №1-2. С. 134–138.
4. Декларація про державний суверенітет від 16.07.1990 № 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>.
5. Оніщенко Н., Кузнецова Н. Громадянське суспільство і виклики часу: від теорії до практичних дій. *Віче*. 2014. 7. С. 30–33.
6. Шайгородський Ю. Ж. Розвиток громадянського суспільства та проблема «дефіциту демократії». Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 332–367.
7. Кафарська О. Б. Нормативно-правова основа громадянського суспільства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2011. № 1. С. 6–13.
8. Бабенко К. А. Становлення громадянського суспільства в Україні: конституційний вимір / Шостий апеляційний адміністративний суд. URL: <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/109-stanovlennya-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrajini-konstitutsijnij-vimir.html>.
9. Оніщенко Н. М. Розвиток національної правової системи в контексті запитів громадянського суспільства. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. 2018. № 3(5). С. 4–9. DOI: <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2018.143106>.
10. Ковальчук С., Пивовар М. Напрямки реформування громадянського суспільства та органів публічної влади в умовах війни в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 173–178. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.32>.
11. Recommendation CM/Rec(2007)14 of the Committee of Ministers to member states on the legal status of non-governmental organizations in Europe. URL: <https://rm.coe.int/recommendation-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-the-l/1680a1f502>.
12. Політична система України: конституційна модель та політичні практики : монографія / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 536 с.
13. Серьогіна С. Г. Напрями вдосконалення правового регулювання місцевого самоврядування в аспекті європейської інтеграції. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 3(86). С. 43–48.
14. Recommendation № 1704(2005) «Referendums: towards good practices in Europe» (2005). URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17329>.
15. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації: указ Президента України від 24.03.2012 № 212/2012 (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/212/2012#Text>.
16. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки: затверджена указом Президента України від 26.02.2016 № 68/2016 (втратила чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016#n20>.
17. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: указ Президента України від 07.09.2021 № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#n18>.